

האוניברסיטה העברית
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

רשות העתיקות
מרחב ירושלים

אוניברסיטת תל־אביב
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

חברת מוריה
חברה לפיתוח ירושלים בע"מ

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים
כרך ח

עורכים:

גיא ד' שטיבל, אורית פלג-ברקת,
דורון בן־עמי, יובל גדות

יוצא לאור לקראת יום העיון השנתי המשותף
למרחב ירושלים ברשות העתיקות ולמכון לארכיאולוגיה,
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, ירושלים ולמכון
לארכיאולוגיה, הפקולטה למדעי הרוח אוניברסיטת תל־אביב
| בחשון תשע"ה, 23 באוקטובר 2014

תוכן העניינים

7	בפתח הקובץ
10	חפירות במרחב ירושלים בשנת תשע"ד (2013-2014) דורון ברעמי

ירושלים של עופרת, כסף וזהב

37	IUDAEA RECEPTA גיל גמבש, חיים גיטלר וחנה מ' כותן
50	האם הוטבעו מטבעות זהב בירושלים? ההפתעה של מטמון חניון גבעתי בירושלים גבריאלה ביכובסקי
*6	ממר סבא לבית וגן – בולה נדירה של מזר מר סבא מהתקופה הפרנקית רוברט קול

זהות במעבר

*18	האתר הפרוטו־היסטורי של אשתאול במעבר – הבחנות ראשוניות אמיר גולני ובנימין דן סטורצ'ן
61	כנענים "שפּלתיים" ואלה שיהיו יהודאים צבי לדרמן ושלמה בונימוביץ'
72	בין איליה קפיטולינה לאגיה ירוסלימה: עניין האמונה יאנה צ'חנוביץ
83	מפוליס למדינה? על זהות ומרחב עירוני בירושלים במאות ז'–י"א לסה"נ גדעון אבני
96	כתובת מונומנטלית חדשה–ישנה מירושלים לכבוד הקיסר הדריאנוס רינה אבנר, רועי גרינוולד, אבנר אקר וחנה מ' כותן

ירושלים ושפלת יהודה בתקופה הפרסית וההלניסטית

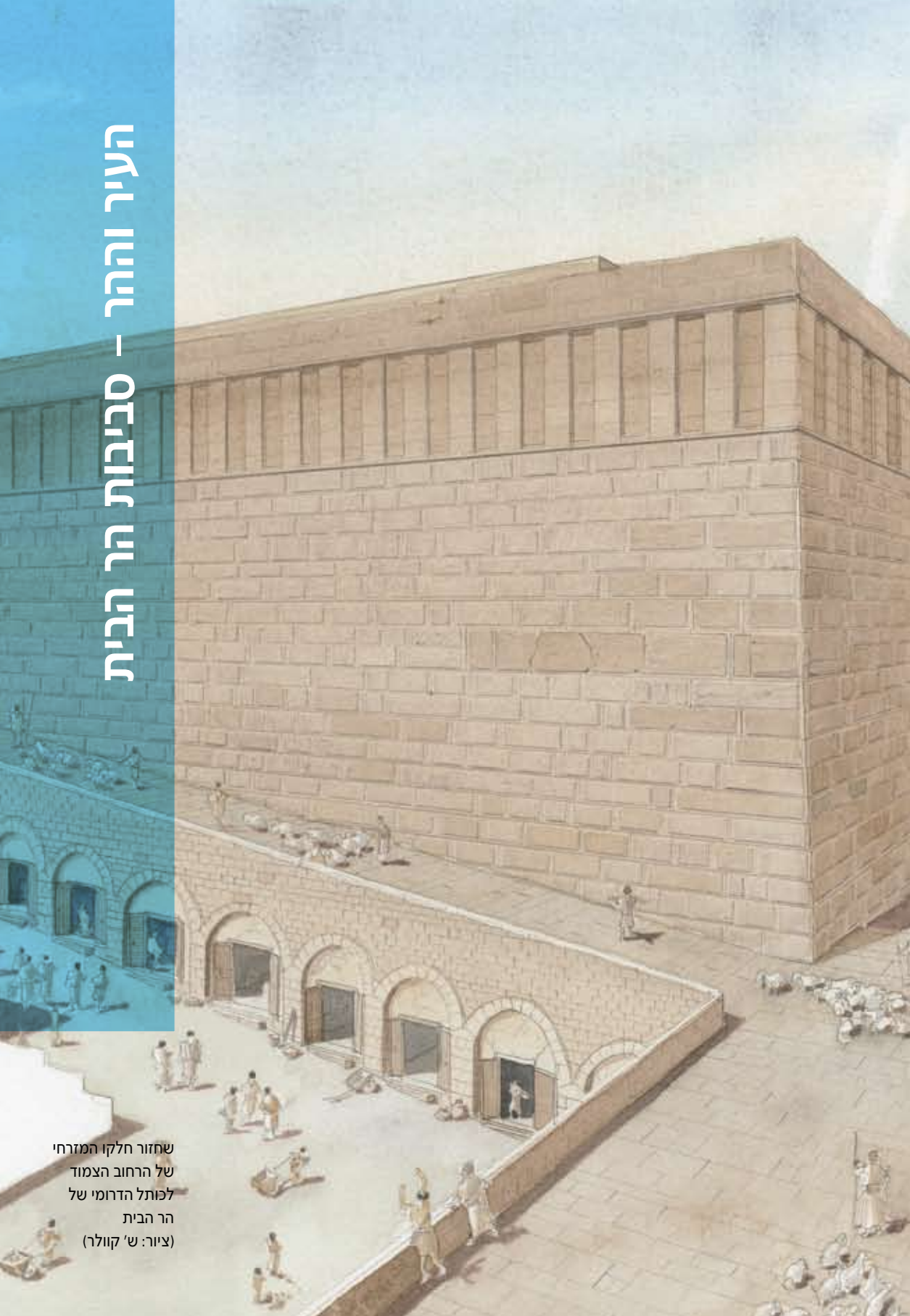
105	מצודה מן המאה הד' לפסה"נ בחורבת ערש שממערב לירושלים עמיחי מזר ועידו וכטל
120	היישוב הכפרי בשפלת יהודה בתקופה הפרסית וראשית התקופה ההלניסטית לאור החפירות ברמת בית שמש אלנה קוגן–זהבי

- 134 יהודה ב"מאה השלישית הארוכה – מבט ארכיאולוגי
עודד ליפשיץ, ניצן שלום, נועה שתיל ויובל גדות
- 153 דיווח ראשוני על מציאת עותק נוסף של צו של סלווקוס הד' ממרשה (כתובת
הליודורוס/אולימפודורוס)
אבנר אקר, דב גרא וחנה מ' כותן

העיר וההר – סביבות הר הבית

- 161 התל על ההר: פתרון לבעיית מיקומה של ירושלים בתקופות הברונזה והברזל?
עודד ליפשיץ, ישראל פינקלשטיין ועדו קוך
- 176 הובלת בעלי חיים אל הר הבית ההרודיאני והשערים הסמוכים לפינתו הדרומית-מזרחית
רוני רייך ויובל ברוך
- 190 סביבות הר הבית בין חורבן שנת 70 למפת מידבא: העדות הארכיאולוגית
מדרום-מזרח העיר
שלומית וקסלר-בדולח
- *32 מי, למה ומתי? נסיבות הקמתו של שער המוגרבים לאור החפירות החדשות (2007,
2012-2014)
הרבה חיים ברבה, פאני ויטו ורועי גרינוולד

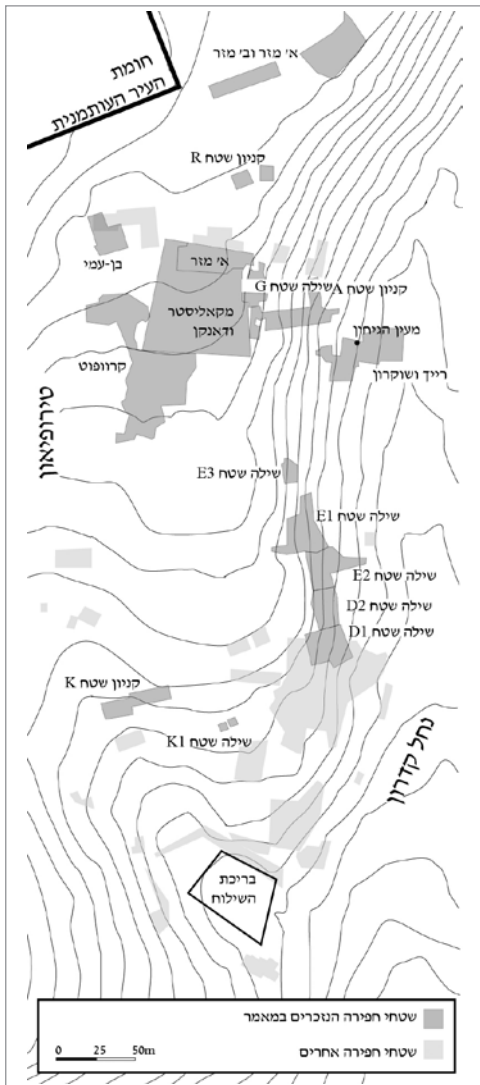
העיר וההר – סביבות הר הבית

שחזור חלקו המזרחי
של הרחוב הצמוד
לכותל הדרומי של
הר הבית
(ציור: ש' קוולר)

התל על ההר: פתרון לבעיית מקומה של ירושלים בתקופות הברונזה והברזל?

עודד ליפשיץ, ישראל פינקלשטיין ועדו קון
אוניברסיטת תל-אביב

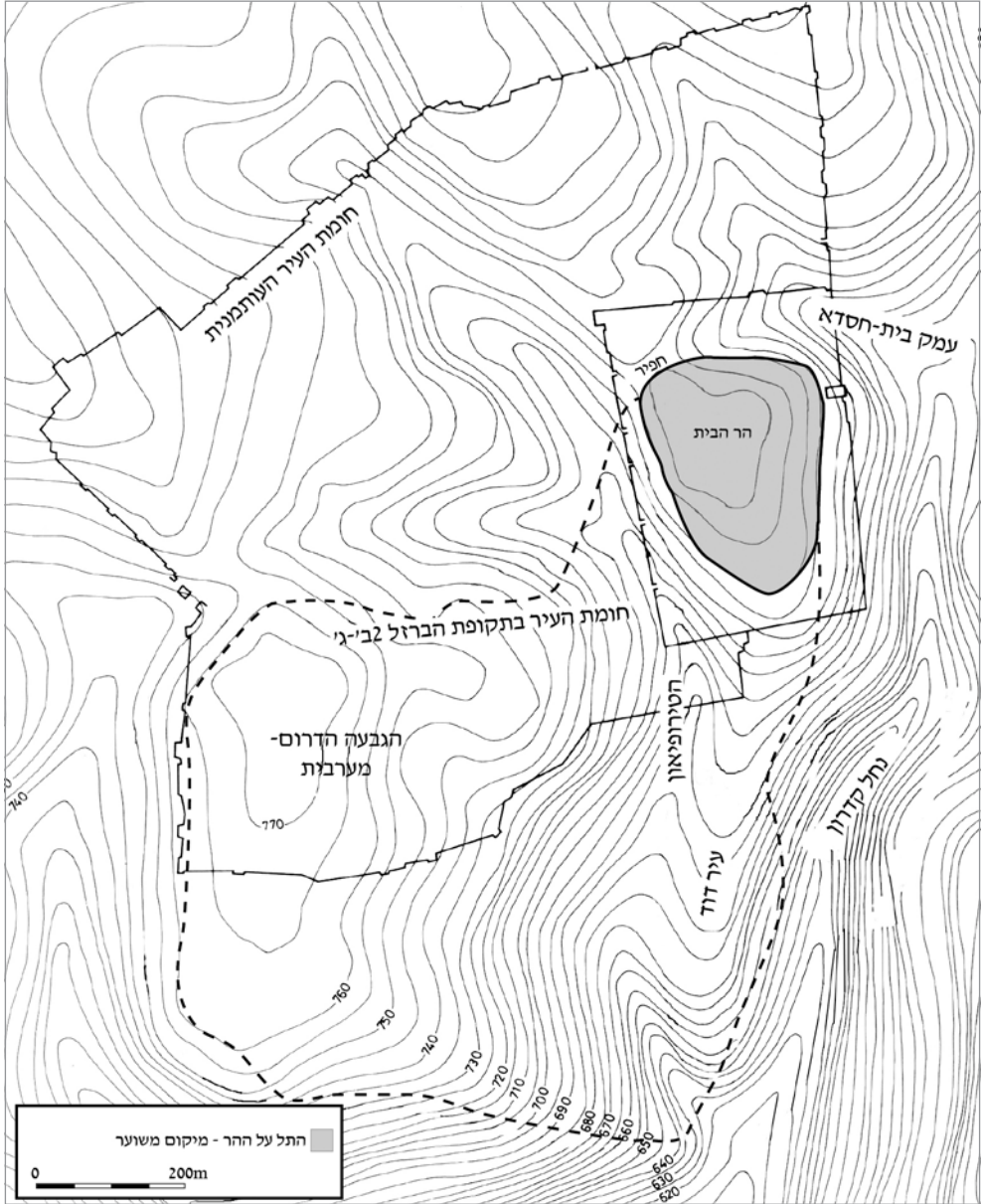

1 מפת עיר דוד - עם אזורי החפירה הנזכרים במאמר (שרטוט: ע' קון)

הקדמה

מקובל להניח שהיישוב הקדום בירושלים התקיים במרבית האלף השני והראשון לפסה"נ בשלוחה הדרומית-מזרחית של ירושלים, הידועה בשם "עיר דוד", בסמוך למעיין הגיחון, שהוא מקור המים הקבוע היחיד באזור.¹ רק בפרקי זמן קצרים התרחב היישוב לגבעה הדרומית-מערבית, שם נמצאים כיום הרובע הארמני, הרובע היהודי והר ציון (ראו איור 1). לפי שחזור זה, בראש הגבעה שמעל עיר דוד - המכונה "הר הבית", שכנו מקדש וארמון (בתקופת הברזל היו אלה "הבית הראשון" וארמון בית דוד). ואולם, המחקר הארכיאולוגי האינטנסיבי של עיר דוד הראה שבפרק הזמן הארוך שעד התקופה הרומית, היתה הגבעה מיושבת במלואה רק בשתי תקופות קצרות: תקופת הברזל ב' - ג' (בין המחצית השנייה של המאה ה'ח' לפסה"נ והחורבן בשנת 586 לפסה"נ) והתקופה ההלניסטית המאוחרת (החל מאמצע המאה ה'ב' לפסה"נ), כלומר - בדיק בתקופות שבהן התרחב היישוב גם אל הגבעה הדרומית-מערבית. לאורך כל התקופות האחרות היה הישוב בעיר דוד דל, מרובו של פרק זמן זה לא נמצאו ביצורים, והממצאים התגלו בעיקר במרכז השלוחה, בסמוך למעיין הגיחון. עובדות אלה מהוות מכשול ידוע ומוכר היטב במחקר הארכיאולוגי וההיסטורי של ירושלים. חוקרים רבים הצביעו על שלוש תקופות הנזכרות במקורות כתובים, שמהם עולה כביכול חשיבותה של העיר, למרות שנמצאו מהן בעיר דוד ממצאים ארכיאולוגיים דלים בלבד:

- **תקופת הברונזה המאוחרת** (1550-1150 לפסה"נ לערך), שבמרכזה תקופת אל-עמארנה (המאה

2 מפת הר הבית ומיקומו המשוער של התל הקדום (שרטוט: ע' קור, בעקבות ש' אחיטוב וע' מזר, ספר ירושלים - תקופת המקרא, ירושלים תש"ס, מפה 1)

דוד היתה מחוץ לתחומיה של ירושלים לאורך מרבית האלף השני והאלף הראשון לפסה"נ, ולכן הממצא מתקופות הברונזה המאוחרת, הברזל 1-2א', הפרסית וההלניסטית המוקדמת נחשף בעיקר בחלקה המרכזי, באזור שליד ומעל המעיין. ממצא זה כולל פזורת

חרסים וממצא ארכיטקטוני דל, בחלק מן התקופות אין עדות למבנים ורצפות, ונראה שהפעילות התרכזה בהסדרת הגישה למעיין. בשתי תקופות בלבד – בשלהי המאה הח' ובמחצית השניה של המאה הב' לפסה"נ – הישוב גדל והתפשט מהתל שעל הר הבית ב־זמנית אל השלוחה הדרומית-מזרחית (עיר דוד) ואל הגבעה הדרומית-מערבית, והעיר הקטנה שהתרכזה בראש הגבעה, הפכה לעיר גדולה, שהתפרשה על הר הבית, השלוחה שמדרומו (עיר דוד) והגבעה הדרום מערבית, כשחומה אחת מקיפה את מלוא שטח זה.

תיאורית "התל על ההר" אינה יכולה להתאשר בלא חפירה ארכיאולוגית בהר הבית או במדרונו המזרחי – דבר שלא נראה אפשרי בעתיד הנראה לעין. ואכן, קנאוף (2000: 87) הדגיש זה מכבר שאין דרך לאשש הצעה זו (וראו גם: נאמן 1996: 18-19). גם אנו רואים את השערתנו כהיפותזה, ובמלים אחרות – כוונתנו העיקרית היא היא להעלותה על סדר היום של הדיון ההיסטורי והארכיאולוגי על ירושלים.

תולדות הישוב בעיר דוד

להלן אנו מביאים דיון קצר בתולדות הישוב בעיר דוד, שעיקרו סיכום, ולא תאור מפורט של כל שטח חפירה באתר. בדיון זה חילקנו את שלוחת עיר דוד לשלושה חלקים: צפון, דרום ומרכז (ראו איור 1).

החלק הצפוני של עיר דוד מוגדר על-ידינו כאזור שמדרום לכותל הדרומי של הר הבית ועד למרכז המבקרים של עיר דוד ("ארמון המלך דוד" לדעתה של אילת מזר). חפירות א' וב' מזר ב"עופל" חשפו ממצא הלניסטי ישירות על גבי ממצא מתקופת הברזל ב'ג', שנחשף בתורו על סלע האם (א' מזר וב' מזר 1989; א' מזר תשע"א; 2011). החפירות הנוכחיות בעופל העלו גם ממצאים מתקופת הברזל 2א' (א' מזר, בן-שלמה

הי"ד לפסה"נ), שבה משתקף מעמדה של ירושלים במכתביו של עבדי-יח'בה שליט העיר, ובמכתבים של שליטים אחרים המספקים מידע נוסף אודות מעשיו.

- **תקופות הברזל 1 המאוחרת והברזל 2א'** (המאה ה' והמאה הט' לפסה"נ), שחלקה הראשון חופף ל"תקופת הממלכה המאוחדת", שבה מתוארים ימי הזוהר של ירושלים תחת שלטון דוד ושלמה.
- **התקופה הפרסית** ("ימי שיבת ציון"), שנמשכה אל תוך **התקופה ההלניסטית המוקדמת** (539-200 לפסה"נ לערך).

מרבית הדיונים התמודדו עם בעיית היעדרם של הממצאים, תוך התייחסות לתקופה מוגדרת. כך, למשל, טען נדב נאמן (2010א) שהעדויות הארכיאולוגיות גם מערי מדינה נוספות בתקופת הברונזה המאוחרת הן מצומצמות, כך שדלות הממצא הארכיאולוגי לא מאפיינת רק את ירושלים; עמיחי מזר (2006; 2010) הציע את גישת "חצי הכוס המלאה", לפיה העדויות המקוטעות משלוחת עיר דוד הן מספקות דיין בכדי להעיד על קיומו של ישוב משמעותי; עודד ליפשיץ (2009) גרס שבמספר מקומות בעיר דוד התגלו ממצאים מהתקופה הפרסית, עדות ליישוב דל שאכן התקיים בתקופה זו; ואילו ישראל פינקלשטיין (2008א) גרס שהעדויות לפעילות האנושית המצומצמת מתקופת הברזל 1 המאוחרת ומתקופת הברזל 2א', כמו גם מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית המוקדמת, אכן משקפות נאמנה את המציאות ההיסטורית בירושלים – שהיתה מיושבת בדלילות באותן תקופות. אולם יש להודות שהבעיה הכללית – מאות שנים בהיסטוריה של ירושלים, שמהן נחשף רק ממצא ממצא דל מאוד – לא נפתרה.

במאמר זה אנו מבקשים להציע פתרון אפשרי לבעיה. בעקבות השערתו של קנאוף (2000) באשר למקומה של ירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל, אנו מציעים שבדומה לאתרים הרריים אחרים, התל הקדום של ירושלים נמצא על פסגת הגבעה, בליבו של האזור התחום בהר הבית ההרודיאני. שלוחת עיר

ואחייטוב 2013). חפירות קתלין קניון בשטחים R ו-S גילו שרידים מהתקופה הרומית ומתקופות מאוחרות אף יותר (קניון 1974). חפירות רוני רייך ואלי שוקרון וחפירות דורון בן-עמי ויאנה צ'נובץ בחניון גבעתי חשפו ממצא מימי הביניים ועד לתקופה ההלניסטית המאוחרת, ומתחת לו, על גבי סלע האם של גיא הטירופיון, שרידים מתקופת הברזל ב'–ג' וממצא מועט מתקופת הברזל א' (בן-עמי וצ'נובץ תשע"א; בן-עמי 2014), אותו יש להבין לאור העדויות מחלקה המרכזי של עיר דוד (וראו להלן). קרופוט חשף בסמוך שרידים ארכיטקטוניים שפורשו על ידו כשער המערבי של העיר מתקופות הברונזה התיכונה ואילך (קרופוט ופיצ'ג'רלד 1929; ראו גם: אלט 1928; אולברייט 1930–1931: 167), אולם, נראה שיש לקבל את דעתו של אוסישקין (2006א; 2006ב), שפירש ממצא זה כיסודותיו של מבנה מרשים מהתקופה ההלניסטית המאוחרת או אף מהתקופה הרומית. לסיכום עניין זה, החפירות הארכיאולוגיות בחלקה הצפוני של עיר דוד לא חשפו כל ממצא משוכב מתקופות הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת, הברזל 1, הברזל א', הפרסית או ההלניסטית המוקדמת. יש להדגיש שלמעט פזורת חרסים, לא נמצאו מתקופות אלה שרידים כלשהם בחפירות ב' מזר בסמוך לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית. מנגד, ממצא משמעותי מתקופת הברזל ב'–ג' נחשף בסמוך לכותל הדרומי של הר הבית (ב' מזר 1971).

החלק הדרומי של עיר דוד מוגדר על-ידינו כאזור שמדרום לחפירות יגאל שילה בשטח D1. גם באזור זה אין עדויות לתקופות הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת, הברזל 1–א', הפרסית וההלניסטית המוקדמת. חפירות שילה בשטח A1 חשפו ממצא רומי ישירות על גבי שרידים מתקופת הברזל ב' (דה גרוט, כהן וכספי 1992: 1–29). חפירות קניון בשטח K (הממוקם בצדה הדרומי-מערבי של עיר דוד, כחמישים מטר צפונית לבריכת השילוח) גילו שרידים מהתקופה ההלניסטית המאוחרת על גבי שרידים מתקופת הברזל ב', שנחשפו ישירות על גבי סלע האם (קניון

1966: 84). בחפירות שילה בשטח K, הסמוך לזה של קניון, הממצא הקדום ביותר היה מהתקופה הרומית המוקדמת. במקרה זה, ייתכן שפעולות בנייה במהלך תקופה זו פינו כל שריד קדום להן (קניון 1965: 14; 1966: 88).

חלקה המרכזי של עיר דוד מוגדר על-ידינו כאזור שבין מרכז המבקרים של עיר דוד – שטח G של חפירות שילה, לבין שטח D1 של חפירות שילה. באזור זה יש להפריד בין צידה המערבי של הגבעה לצידה המזרחי, שכן רק מספר מצומצם של חפירות ארכיאולוגיות נערך במערבה של הגבעה, ולא נחשף בהן כל ממצא קדום. בחלק המזרחי של הגבעה (כולל המדרון) נערכו חפירותיהם של מקאליסטר ודאנקן (1926), כמו גם החפירות של א' מזר במרכז המבקרים (א' מזר 2007; 2009), שטח A של חפירות קניון (סטיינר 2001), שטחים E, G ו-R של חפירות שילה (שילה 1984; דה גרוט וברניק-גרינברג 2012א), וחפירות רייך ושוקרון בסמוך למעיין הגיחון (רייך ושוקרון 2004; תשס"ז; תשס"ט). גם באזור זה נחשף ממצא רב מתקופת הברזל ב'–ג' ומהתקופה ההלניסטית המאוחרת. בנוסף, זהו חלקה היחיד של עיר דוד, בו נתגלו ממצאים מ"התקופות החסרות". הם כוללים ביצורים מרשימים מתקופת הברונזה התיכונה בסמוך למעיין הגיחון ואולי גם בשטח E1 של חפירות שילה (דה גרוט וברניק-גרינברג 2012א, שם גם שרידים נוספים; ראו גם: חפירות קניון בשטח A [סטיינר 2001: 16] וממצא קרמי מחפירות א' מזר [2009: 28]); ממצא קרמי מועט מתקופת הברונזה המאוחרת בחפירות שילה, בשטחים E1 ו-G, ובחפירות א' מזר במרכז המבקרים; ממצא קרמי מתקופת הברזל 1 מתחת לטראסות במורדות המזרחיים של מרכז המבקרים; ממצא מתקופות הברזל א', הפרסית וההלניסטית המוקדמת בחפירות שילה בשטחים D1, E1 ו-G, בחפירות א' מזר במרכז המבקרים ובחפירות מקאליסטר ודאנקן. בולות וכלי חרס מתקופת הברזל א' (או משלב המעבר לתקופת הברזל ב') נמצאו בחפירות רייך ושוקרון בבריכה

ואחייטוב 2013). חפירות קתלין קניון בשטחים R ו-S גילו שרידים מהתקופה הרומית ומתקופות מאוחרות אף יותר (קניון 1974). חפירות רוני רייך ואלי שוקרון וחפירות דורון בן-עמי ויאנה צ'נובץ בחניון גבעתי חשפו ממצא מימי הביניים ועד לתקופה ההלניסטית המאוחרת, ומתחת לו, על גבי סלע האם של גיא הטירופיון, שרידים מתקופת הברזל ב'–ג' וממצא מועט מתקופת הברזל א' (בן-עמי וצ'נובץ תשע"א; בן-עמי 2014), אותו יש להבין לאור העדויות מחלקה המרכזי של עיר דוד (וראו להלן). קרופוט חשף בסמוך שרידים ארכיטקטוניים שפורשו על ידו כשער המערבי של העיר מתקופות הברונזה התיכונה ואילך (קרופוט ופיצ'ג'רלד 1929; ראו גם: אלט 1928; אולברייט 1930–1931: 167), אולם, נראה שיש לקבל את דעתו של אוסישקין (2006א; 2006ב), שפירש ממצא זה כיסודותיו של מבנה מרשים מהתקופה ההלניסטית המאוחרת או אף מהתקופה הרומית. לסיכום עניין זה, החפירות הארכיאולוגיות בחלקה הצפוני של עיר דוד לא חשפו כל ממצא משוכב מתקופות הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת, הברזל 1, הברזל א', הפרסית או ההלניסטית המוקדמת. יש להדגיש שלמעט פזורת חרסים, לא נמצאו מתקופות אלה שרידים כלשהם בחפירות ב' מזר בסמוך לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית. מנגד, ממצא משמעותי מתקופת הברזל ב'–ג' נחשף בסמוך לכותל הדרומי של הר הבית (ב' מזר 1971).

החלק הדרומי של עיר דוד מוגדר על-ידינו כאזור שמדרום לחפירות יגאל שילה בשטח D1. גם באזור זה אין עדויות לתקופות הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת, הברזל 1–א', הפרסית וההלניסטית המוקדמת. חפירות שילה בשטח A1 חשפו ממצא רומי ישירות על גבי שרידים מתקופת הברזל ב' (דה גרוט, כהן וכספי 1992: 1–29). חפירות קניון בשטח K (הממוקם בצדה הדרומי-מערבי של עיר דוד, כחמישים מטר צפונית לבריכת השילוח) גילו שרידים מהתקופה ההלניסטית המאוחרת על גבי שרידים מתקופת הברזל ב', שנחשפו ישירות על גבי סלע האם (קניון

"הבעיה עם ירושלים"

חפירות קניון (1974: 82-84 ולוחות 19-20, 24; סטיינר 2001: 10-23) ושילה (דה גרוט וברניק-גריןברג 2012א: 147-148) חשפו קטעים מקירות רחבים שפורשו כביצורי העיר מתקופת הברונזה התיכונה. חפירות רייך ושוקרון חשפו בשנים האחרונות ביצור אדיר ששייך גם הוא לתקופה זו (רייך ושוקרון 2004; תשס"ט; 2010). ואולם, השרידים בני-התקופה שאינם קשורים לביצורים מעטים בתחומי עיר דוד (וראו: דה גרוט וברניק-גריןברג 2012א: 148).

מכתבי אל-עמארנה מעידים שירושלים היתה אחת מערי-המדינה החשובות ורבות ההשפעה בכנען במאה הי"ד לפסה"נ. העיר שלטה על שטח נרחב בהר הדרומי, והשפעתה הפוליטית הגיעה עד לשפלה ואף מעבר לה (נאמן 1992; 2010ב: 45-48; פינקלשטיין 1996). נאמן (2010א: 167-169) הצביע על העדויות הארכיאולוגיות המועטות באתריהן של ערי-מדינה אחרות בכנען, ועל כן הציע שהיה זה פרק זמן של דעיכה כללית בתרבות החומרית. יחד עם זאת יש לשאול אם אכן נקודות אחדות של פזורת חרסים במרכז של שלוחת עיר דוד, ללא כל ממצא ארכיטקטוני, יכולות לייצג את ירושלים של תקופת הברונזה המאוחרת בכלל, ואת זו של ימי אל-עמארנה בפרט.³

הבעיה עם ירושלים של תקופת הברזל א' נובעת הן מן הארכיאולוגיה והן מן הטקסט. באשר לארכיאולוגיה, הביצורים הראשונים בממלכת יהודה, אלה שבשפלה (לכיש שכבה IV וככל הנראה גם בית-שמש שכבה 3) ואלה שבבקעת באר-שבע (ערד שכבה XI ותל באר-שבע שכבה V), הוקמו בתקופת הברזל א' המאוחרת (פינקלשטיין 2001; הרצוג וזינגר-אביץ 2004; לתיארוך מוחלט ראו: פינקלשטיין ופיאסצקי 2009; 2010). "החומה הגדולה" של תל א-נצבה (מצפה המקראית) ייתכן והוקמה גם היא באותו פרק זמן, בכדי להגן על תחומה הצפוני של יהודה (פינקלשטיין 2012). מנגד, החפירות המרובות בעיר דוד לא חשפו חומה בצידה המערבי של השלוחה (בן-עמי וצ'חנובץ תשע"א; בן-עמי 2014), ואילו הביצורים במדרון המזרחי הוקמו

החצובה בסמוך למעיין הגיחון (רייך, לרנאו ושוקרון 2007; רייך ושוקרון תשס"ט; דה גרוט ופדידה תשע"א).

יחד עם זאת, הממצא מ"התקופות החסרות" הוא מקוטע אפילו בחלקה המרכזי של שלוחת עיר דוד: החפירות השונות חשפו שרידים דלים מתקופת הברונזה המאוחרת (אף לא מבנה אחד של ממש), תקופת הברזל 1 ומהתקופה הפרסית (אף לא מבנה אחד של ממש)², ורק שני מבנים מהתקופה ההלניסטית המוקדמת (בחפירות שילה, שטח E1; דה גרוט וברניק-גריןברג 2012א: 17-18 ותוכנית 4, 76-79 ותוכנית 44; ראו: ברלין 2012: 5-8). שרידים ארכיטקטוניים מתקופת הברזל א' נמצאו אולי ב"מבנה האבן המדורג" (קהיל 2003; ע' מזר 2006; דה גרוט וברניק-גריןברג 2012א: 153; וראו: פינקלשטיין 2011א), שהוא מעטה אבן המכסה טראסות שנועדו ליצב את המדרון המזרחי. תיארוך המבנה הוא נסיבתי - ניתן לשייכו לתקופת הברזל א' המאוחרת או לתקופת הברזל ב' (פינקלשטיין ואחרים 2007). בנוסף לכך, ניתן לתארך לתקופת הברזל א' שלושה שלבים בשטח E (דה גרוט וברניק-גריןברג 2012א: 33-35, 100-106 ותוכנית 12-14, 48) ואולי גם מספר קירות מחפירות א' מזר במרכז המבנים (פינקלשטיין, פנטלקין ופיאסצקי 2008). א' מזר (2007; 2009), ע' מזר (2006; 2010) ואברהם פאוסט (2010) שחזרו מכלול גדול שכלל תמיכת אבן במדרון (מבנה האבן המדורג) ומצודה או ארמון על השלוחה. תיאורטית, שחזור זה אפשרי, אבל העדויות למבנה גדול ששכן על השלוחה מועטות, ולא ניתן היום להוכיח קשר בינו לבין מבנה האבן המדורג שנמצא מתחתיו (פינקלשטיין 2011א).

לסיכום נמצאו רק מעט עדויות לפעילות בעיר דוד בתקופות הברונזה המאוחרת, הברזל 1-2א', הפרסית וההלניסטית המוקדמת. מרבית הממצאים מתקופות אלה מרוכזים ברצועה צרה בחלקה המרכזי-המזרחי של שלוחת עיר דוד, ובעיקר על מדרונותיה, מאזור המעיין ולאורך כמאתיים מטר דרומה, עד לשטח D של חפירות שילה.

הממצא הארכיאולוגי הדל, שנחשף מפרק זמן זה בעיר דוד, לבין העיר שבה התחבר מספר כה רב ומגוון של יצירות ספרותיות.

פתרון אפשרי: התל על ההר?

לפני למעלה מעשור הציע קנאוף (2000) שירושלים של תקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל שכנה על הר הבית. קנאוף (2000: 76) טען, ובצדק, שמנקודת המבט האסטרטגית, עיר השוכנת על השלוחה הדרומית-מזרחית לא ניתנת להגנה מבלי שהיא מקיפה גם את ראש הגבעה, מקומו של הר הבית. בדיון שלהלן אנו מבקשים לקדם את הצעתו של קנאוף צעד אחד נוסף, לעדכן אותה במידע הארכיאולוגי העדכני על ירושלים, ולפרש את כל אלה לאור העדויות ההיסטוריות על "התקופות החסרות" בעיר דוד.

ראשית, יש להדגיש שכל הערים המרכזיות מתקופת הברונזה ומתקופת הברזל בחבל ההר שכנו על תלים קטנים באופן יחסי. שכם (תל בלטה) וחברון (תל א־רומיידה) הקיפו שטח של כ־40–45 דונם; התל של בית־אל כלל שטח של כ־30 דונם (קלסו 1968: 2), ומרבית התלים האחרים היו קטנים אף יותר. אפילו שומרון, מרכזה של ממלכת ישראל שהתמודדה נגד ארם דמשק על ההגמוניה בלבנט, הקיפה שטח שלא עלה, ככל הנראה, על 80 דונם (פינקלשטיין 2011). על כן, אין סיבה להניח שירושלים של אותו פרק זמן כללה שטח גדול מזה.

אין ספק בכך שמתחם השלטון של ירושלים בתקופת הברזל, שכלל את המקדש ואת ארמון בית דוד, שכן על הר הבית. ואולם, מרבית החוקרים שיחזרו את ירושלים בתקופת הברזל לאור מבנה הר הבית ההרודיאני (ומתחם כיפת הסלע – "חראם אל־שריף"), כלומר הם ראו בדמיונם מקדש (וארמון) במרום הגבעה ועיר בשלוחה שמתחתיה. בתקופת שלטונו של הורדוס (התקופה הרומית המוקדמת), כשהעיר התפרסה על שטח גדול (כ־1,800 דונם), הר הבית אכן כלל שטחים פתוחים רבים, בדומה למציאות כיום

בתקופת הברזל ב' (רייך ושוקרון 2008). קשה להניח שאתרי הגבול היהודיים בוצרו בתקופת הברזל 2' המאוחרת ואילו הבירה נותרה בפרק זמן זה לא מבוצרת, והוקפה בחומה רק בשלב מאוחר יותר. באשר למקרא, לפי מל"ב יד יג, פרץ יואש מלך ישראל (800–784 לפסה"נ לערך, פרק זמן המקביל לשלהי תקופת ברזל 2' המאוחרת) ארבע מאות אמה בחומת ירושלים, "בשער אפרים עד שער הפנה" (נאמן 2010א: 169–170). החפירות השונות לא חשפו חומה שניתן לקשור לתיאור זה. הכתובת מתל דן תומכת בתיאור המקראי, לפיו יהודה השתתפה במאבק נגד ארם בימי חזאל. המס ששילם יהואש מלך יהודה לחזאל מלך ארם מתואר במל"ב יב יח–יט, שנראה כמקור מבוסס מבחינה היסטורית, בעיקר בשל העדות לכיבוש גת, כיבוש שהוכח מבחינה ארכיאולוגית בחפירות תל צפית (מאיר 2004; 2012: 43–49). לאור כל זאת, קשה להניח שהממצא הדל מתקופת הברזל 2' המאוחרת, כפי שנחשף רק בסמוך למעיין הגיחון, משקף את ירושלים של אותו פרק זמן.

ירושלים של התקופה הפרסית היתה למוקד ויכוח בין שניים מכותבי מאמר זה, בעיקר בשאלה קיומה של "חומת נחמיה" (פינקלשטיין 2008א; ליפשיץ 2009). מבלי לדון בטבעו של תיאור בניית החומה בנחמיה פרק ג' או בתאריך חיבורו (ראו להלן), עולה מהאיגרת שנשלחה מייב, המציינת את הכהנים והאצילים של ירושלים (פורטן 1996: 135–137), כמו גם מתפוצתן של טביעות "יהוד" על ידיות קנקני האגירה (ליפשיץ וואנדרהופט תשס"ח; 2011), שבמהלך פרק זמן זה ביססה ירושלים את מעמדה כמרכזה של יהוד מדינתא. מקורות מהתקופה ההלניסטית המוקדמת, כמו ספר בן־סירא, מעידים גם כן על חשיבותה של ירושלים תחת שלטון בית תלמי ובית סלווקוס. לבסוף, נראה שמקורות מקראיים רבים נערכו ונכתבו בירושלים בתקופה הפרסית ובתקופה ההלניסטית המוקדמת, ובהם המקור הכהני בחומש, סיפורי נביאים, העריכות המאוחרות של ההיסטוריה המשנה־תורתית, וחלקים מספרי עזרא–נחמיה ודברי הימים. קשה לגשר בין

והביאה לכך שאין בנמצא שרידים מתקופות הברונזה והברזל בשוליו של הר הבית.

מתחם הר הבית ההרודיאני משתרע על שטח של כ־470x280 מטר (כ־130 דונם). במידה ומחסירים כחמישים עד שישים מטרים מכל צד, הן לפי התוואי המשוחזר של הגבעה המקורית, והן כדי להסביר את היעדרם של חרסים מתקופות הברונזה, הברזל, הפרסית וההלניסטית הקדומה, ניתן לשחזר תל המתפרס על פני שטח של עד כ־350x180 מטר, כלומר, כ־50 דונם. שטח זה של התל הקדום של ירושלים דומה לשטחו של התל הקדום של שכם. זהו תל משמעותי בגודלו גם ביחס לערי החבלים הנמוכים, בהתחשב בכך שמגידו בתקופת הברזל כללה שטח של כ־50 דונם (ראש התל) ואילו לכיש כללה שטח של 57 דונם. לפי שחזור זה, התל הקדום של ירושלים "נלכד" בשלמותו תחת מפעל הבנייה ההרודיאני.⁴

התל המשוחזר של ירושלים בראש הגבעה של הר הבית לא רק שהקיף שטח ראוי למעמדה של עיר חשובה בחבל ההר בתקופות הברונזה והברזל, אלא גם היה מוגן היטב כמעט מכל עבריו: נחל קדרון התלול ממזרח, עמק הטיטרופיון התלול למדי במערב (שלפי החפירות הארכיאולוגיות היה עמוק יותר בתקופת הברזל מאשר בימינו),⁵ ועמק בית־חסדה התלול בצפון-מזרח. הצדדים הפגיעים היו בצפון-מערב ובדרום. הפתרון של בונייה הקדומים של ירושלים היה להגן על צידה הצפוני-מערבי באמצעות חציבתו של חפיר באוכף המחבר את הר הבית עם הגבעה הסמוכה לו. צ'ארלס וורן מיפה את הסלע הטבעי מסביב להר הבית באמצעות חפירות פירים בסמוך לחומות המתחם, ובאמצעות בחינתם של בורות המים החצובים בסלע בתוך מתחם הר הבית. הוא בחן את האוכף המחבר את הר הבית עם הגבעה שמצפון-מערב לו, ודיווח על שתי חציבות – האחת מצפון להר הבית והאחרת בתוכו, בחלקו הצפוני. רוחבה של החציבה שבתחומי הר הבית הוא כשישה מטרים והיא הפרידה את הגבעה מהאוכף (וורן וקונדר 1884: 136; ראו: הובארד 1966: איור 1). חציבה זו זוהתה כחפיר ותועדה גם בידי ונסאן (1912).

בחראם אל-שריף. עם זאת, אין כל סיבה להשליך מציאות זו לאחור, אל תקופות הברונזה והברזל. ערי־המדינה בלבנט בתקופת הברונזה, כמו מגידו ולכיש, היו מרכיזיהן של ישויות טריטוריאליות. הן כללו ארמון, מקדש או מקדשים, ומבנים נוספים ששרתו את השלטון המרכזי, ולצידם גם מבני מגורים למעמד השליט. בני שדרות־החברה האחרות חיו בישוים כפריים קטנים שנמצאו בסמוך לבירה. כך היה גם במרכיזיהן של הממלכות הטריטוריאליות בתקופת הברזל, כמו שומרון או חמת. יש להניח שמתארה של ירושלים היה דומה: הר הבית הכיל את הארמון, המקדש, ומבנים נוספים שהיו קשורים למנהל ממלכה, כמו גם רבעי מגורים עבור פקידי השלטון. קשה להניח שבעיר שכזו היו שטחים פתוחים.

אם הנחתנו נכונה, יש לשאול מה היה גודלו של התל שנקבר מתחת להר הבית? אילו היה קיים תל שכזה, הרי שמפעלי הבנייה ההרודיאנים (שכללו פעולות ישור ומילוי נרחבות) הסירו, או לכל הפחות "שיטחו", את רוב שרידיו. למרות זאת, ניתן היה לשער שחרסים מתקופות הברונזה והברזל (וגם מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית המוקדמת) יימצאו בקרבתו של התל, כמו, למשל, בחפירות ב' מזר בסמוך לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, או בחפירות ב' וא' מזר בסמוך לכותל הדרומי. את העובדה שממצא שכזה לא נחשף ניתן לקשור לעבודות הפינוי והבנייה המאסיביות, ו/או בסחיפתם והיעלמותם של השרידים לאחר תקופת הברזל. ואולם, ייתכן הסבר טוב יותר. הר הבית הנוכחי כולל את המתחם ההרודיאני העצום, שגבולותיו רחבים בהרבה מראש הגבעה המקורי ומהיקפו הסביר של התל הקדום. אילו התל הקדום אכן קבור תחת משטח זה, הרי שאפשר שמדרונותיו הטבעיים היו רחוקים מגבולותיה החיצוניים של הבמה הרחבה שבנה הורדוס. בתלים אחרים מחבל ההר ניתן לזהות ממצאי חרסים בסמוך למדרונותיהם, עד לכדי עשרות מטרים בודדים בלבד, או אז החרסים מתמעטים ואף נעלמים כליל. עובדה זו, בנוסף לסחף הטבעי, ופעולות היישור והמילוי של הורדוס, ייתכן

דין

בדין להלן אנו מציעים שחזור מתומצת לתחומיה של ירושלים בין תקופת הברונזה התיכונה לתקופה ההלניסטית המאוחרת.

המציאות הישובית בתקופת הברונזה התיכונה מעלה קושי מסוים. הביצור המונומנטלי בסמוך למעיין הגיחון נועד, ככל הנראה, לגונן עליו ועל הגישה אליו (רייך ושוקרון תשס"ט, 2010). ביצור זה כולל גם את קטע החומה שחשפה קניון (קניון 1974: 81-87; סטיינר 2001: 10-11; רייך ושוקרון 2010). בשטח E1 של חפירות שילה נחשפו אולי יסודות חומה מתקופת הברונזה התיכונה מתחת לחומה של תקופת הברזל 2' ושתי רצפות עם כלי חרס שנטען שהן ניגשות אליה (דה גרוט וברניק-גרינברג 2012א: 106-130 ותוכנית 49-51). להבדיל, החפירות השונות לא חשפו ביצור בצידה המערבי של עיר דוד; כנזכר לעיל, קירות ה"השער" שחפר קרוופוט הם ככל הנראה יסודות של מבנה מהתקופה ההלניסטית המאוחרת או מהתקופה הרומית (אויסישקין 2006א). בחלקה הצפוני של עיר דוד החפירות השונות לא גילו כל שריד מתקופת הברונזה התיכונה. א' מזר (2007: 24-27) הציעה בעקבות מקליסטר ודאנקן (1926: 15) שירושלים של תקופת הברונזה התיכונה התרכזה בחלקה הדרומי של שלוחת עיר דוד, מדרום לשטח G של חפירות שילה ולמרכז המבקרים, כשהביצורים באזור המים היו בפנינתה הצפונית-מזרחית. הצעה זו מבוססת גם על השערתם של מקליסטר ודאנקן (1926: איור 39 ולוח I), ששקע בסלעי-האם חוצה את עיר דוד ממזרח למערב (בשפתם - "עמק צדק"). ואולם, אותו שקע נראה אך לא יותר ממחצבה עתיקה. בנוסף, אין מקבילה לעיר שנבתה על מדרון גבעה, בעוד שפסגתה, השולטת על הסביבה, נותרה מחוץ לחומותיה.

ניתן היה אולי להציע שהעיר של תקופת הברונזה התיכונה שכנה על התל המשוער הקבור מתחת למתחם הר הבית כמו גם על שטח נרחב שכלל את חלקה הצפוני והמרכזי של עיר דוד: קו הביצור נמשך דרומה עד לחלקה המרכזי של עיר דוד, אל-נכון כדי

היא תוארכה על ידי חוקרים רבים לימי ממלכת יהודה (אוטוסון 1979: 31; 1989: 266; אורדסון 2000: 92, 95; אוסישקין 2003: 535; 2006: 351; 2009: 475).

אם נניח שהמקדש שכן על פסגת הגבעה, הרי שניתן להציע שהמתחם השלטוני והארמון שבו התפרסו מצפון למקדש עד לקצהו של התל, על פני כשליש משטח העיר. הם היו נפרדים מן העיר גופא, ששכנה מדרום וממזרח למקדש, שם נותר די שטח כדי לאכלס את שאר התושבים (אויסישקין 2009; ריטמאיר 1992: 29, 31).

לפי הצעה זו, העיר ירושלים נבנתה בתל על הר הבית ושם התקיימה במהלך האלף השני והאלף הראשון לפסה"נ.⁶ ייתכן שהעיר בוצרה במהלך תקופת הברזל 2' המאוחרת, במקביל לביצורם של אתרים אחרים ביהודה כמו לכיש, תל באר-שבע ואפשר שגם מצפה.⁷ המשמעות היא ששלוחת עיר דוד הייתה שטח פרוו, שהיה מחוץ לעיר עד לתקופת הברזל 2', שטח שהתאפיין במתקנים חקלאיים ופעילות דלה אחרת שכללה מבנים בודדים בסמוך למעיין. היה זה רק במחצית השנייה של המאה הח' לפסה"נ ששלוחת עיר דוד והגבעה הדרומית-מערבית שולבו בריזומנית בעיר גופא, והוקפו בחומה. במלים אחרות, הן בתקופת הברזל 2' והן בתקופה ההלניסטית המאוחרת ירושלים התפשטה באותו פרק זמן דרומה (לעיר דוד) ודרומה-מערבה (הגבעה הדרומית-מערבית). זו הסיבה לכך שהחפירות השונות לא חשפו ביצור במערבה של עיר דוד: באף שלב לא עבר גבולה של העיר בקו זה ועל כן לא היה צורך לבצרו. הבעיה העולה משחזור זה היא מיקומו של המעיין - מחוץ לעיר ובמרחק מה (כשלוש מאות מטר) מחומותיה. פתרון אפשרי לבעיית המים (בעיקר בעת מלחמה) הוא חציבתם של בורות מים בתחומי הר הבית. וורן מיפה בורות אלה, שרובם המכריע נחצב ככל הנראה בתקופות מאוחרות, ובעיקר בתקופה ההרודיאנית, אבל כפי שהציע לאחרונה צוק, לפחות אחד מהם נחצב קודם לכן (וורן וקונדר 1884: 163 ואילך; גיבסון וג'קובסון 1996; צוק תשע"א: 7-20). על כל פנים, יש להדגיש שגם המעיין בשומרון מצוי הרחק מהעיר, שהתבססה, כל הנראה, על בורות חצובים.

מבנה האבן המדורג והן את הקירות שחשפה א' מזר (לכל הפחות חלק מהם) יש לתארך לתקופת הברזל א' המאוחרת (פינקלשטיין ואחרים 2007; פינקלשטיין 2011א). הישוב המרכזי בתקופה זו, שאולי הוקף בחומה רחבה כמו זו שנחשפה בתל א-נצבה (מצפה), ידיד מבוסס מבחינה היסטורית, ייתכן ששם הייתה החומה שפרץ יואש מלך ישראל בראשית המאה הח' לפסה"נ. ייתכן גם שמבנה האבן המדורג נבנה אז מחוץ לחומות העיר כדי לתמוך במבנה גדול ששכן בצפון-מזרח שלוחת עיר דוד, ככל הנראה מצודה, שהגנה על הגישה למקור המים של העיר. ע' מזר (2006; 2010) ופאוסט (2010) שחזרו מצודה שכזו, אך תארכו אותה לתקופת הברזל 1. אלא שלא נחשף שם קשר בין החדר/חדרים מתקופת הברזל 1 לבין הקירות הרחבים הסובבים אותם, ואילו קשר בין חלקלקת האבן לבין הקירות שעל הרסם אינו ניתן כיום לאישור (פינקלשטיין 2011א).

נקודת המפנה בתולדות הישוב בירושלים ארעה **בתקופת הברזל ב'**, במחצית השנייה של המאה הח' לפסה"נ. השגשוג ביהודה תחת שלטון אשור והתמורות הדמוגרפיות שארעו בה – אם בתוך פרק זמן קצר בעקבות נפילת ממלכת ישראל (פינקלשטיין וסילברמן 2006; פינקלשטיין 2008ב) ואם בגידול ארוך-טווח ואיטי (נאמן 2007; 2009) – הביאו לתהליך עיור משמעותי בבירת הממלכה. לראשונה התפשט הישוב לשלוחת עיר דוד במלואה, שיושבה עתה בצפיפות. העיר התפשטה באותו פרק זמן גם מערבה, אל הגבעה הדרומית-מערבית (כיום שטח הרובע היהודי והארמני). שכונות חדשות אלה הוקפו בחומה, שחוברת לחומת העיר הישנה (שזמנה, אנו משערים, תקופת הברזל א') שהקיפה את התל שבהר הבית (אוישיסקין 2009: 473). החומה בעיר דוד נחשפה רק בצידה המזרחי של השלוחה, מעל לעמק הקדרון (שילה 1984: 8-10, 28 ואיורים 30, 33; סטיינר 2001: 89-92; רייך ושוקרון תשס"א: 5-8; 2008; דה גרוט וברניק-גרינברג 2012א). קטעים מביצור זה, שזוהו על ידי ורון,

להכליל את המעיין בשטח המבוצר. ואולם, ישנם שלושה קשיים בשחזור כזה: ראשית, החפירות השונות לא חשפו ממצאים מתקופת הברונזה התיכונה בצפונה של השלוחה; שנית, אף עיר בחבל ההר, אפילו לא שכם, לא התפרסה על פני שטח כה נרחב; שלישית, עד כה לא נחשפו עדויות לביצור צידה המערבי של שלוחת עיר דוד. מאידך, יש קושי גם באפשרות החלופית, לפיה הביצורים בשטח E1 מאוחרים לתקופת הברונזה התיכונה: במקרה כזה העיר שכנה על התל בצפון, ובמרחק מה מדרום לה בוצר אזור המעיין – מתאר שאינו מוכר משום עיר אחרת באזורנו. על כל פנים, מאחר והחפירות השונות לא חשפו את החוליה המקשרת בין הר הבית לבין אזור המעיין, הרי שטבעם של השרידים מתקופה זו בשלוחת עיר דוד, כמו גם היקפה של העיר בכללותה, נותר כתעלומה.

העיר של **תקופת הברונזה המאוחרת** התפרסה על התל הקבור מתחת למתחם הר הבית (קנאוף 2000). הממצא המועט שנחשף בנקודות מסוימות בעיר דוד, בקרבת מעיין הגיחון, מעיד ככל הנראה על פעילות מצומצמת מחוץ לחומות העיר ובסמוך למקור המים. הפעילות סביב המעיין התעצמה **בתקופת הברזל 1**. שרידי מבנים נחשפו מתחת לקירות התמך שבמדרון המזרחי של עיר דוד ובחפירות א' מזר במרכז המבקרים (סטיינר 1994: 13-20; א' מזר 2009: 39-42). מספרם הרב של כלי החרס מתקופת הברזל 1 שנחשפו במילוי החום שמתחת ל"ארמון המלך דוד" של א' מזר (א' מזר 2007: 48) ראוי גם כן לציון. כל אלו מעידים על פעילות סביב המעיין. יחד עם זאת, השטח שבין המעיין לתל שמצפון נותר לא מיושב וכך גם השטח שמדרום למעיין.

תקופת הברזל א' ניתנת לחלוקה לשתי תקופות משנה לפי הסטרטיגרפיה והמכלולים הקיראמיים באתרי השפלה ובקעת באר-שבע: תקופת הברזל א' המוקדמת והמאוחרת (הרצוג וזינגר-אביץ 2004). החפירות הארכיאולוגיות בירושלים, ובאתרי ההר האחרים, לא העלו נתונים מספקים בכדי ליצור חלוקה שכזו גם בחבל ארץ זה. ולמרות זאת, נראה שהן את

שלוחת עיר דוד יושבה פעם נוספת **בתקופה ההלניסטית המאוחרת**. בדומה לתקופת הברזל ב', העיר התפשטה במקביל הן לשלוחת עיר דוד והן לגבעה הדרומית-מערבית, ולכן גם עתה לא היה צורך לבצר את צידה המערבי של שלוחת עיר דוד.

סיכום

ישנם שני פתרונות ל"בעיה עם ירושלים", כלומר, לכך שהמחקר הארכיאולוגי לא הניב מידע מספק לתקופות שונות באלף השני והראשון לפסה"ג המתועדות היטב במקורות הכתובים. לפי הפתרון הראשון, האקרופוליס (שכלל רק מקדש וארמון) שכן על הר הבית ואילו העיר עצמה היתה בשלוחת עיר דוד. המשמעות היא שירושלים היתה עיר ענייה ודלילה באוכלוסייתה בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת, הברזל 1-2א', הפרסית וההלניסטית המוקדמת.

במאמר זה אנו מציעים פתרון חלופי לסוגיה זו: התל המקורי של ירושלים, הוא האקרופוליס והעיר יחדיו, שכן על הר הבית ונקבר בעת הקמתו של המתחם ההרודיאני בשלהי המאה הא' לפסה"ג. תל תיאורטי זה ייתכן והתפרס על פני כחמישים דונם – כשיטחם של הגדולים בתלי חבל ההר של ארץ-ישראל בתקופת הברונזה ובתקופת הברזל. התל בוצר ככל הנראה כבר בתקופת הברונזה התיכונה, ושוב בתקופת הברזל 2א' המאוחרת, במקביל לביצורן של ערי יהודה האחרות, ובראשן לכיש, תל באר-שבע ומצפה. תל זה שעל הר הבית היה אתרה של העיר בתקופות הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת, הברזל 1-2א', הפרסית וההלניסטית המוקדמת. בכל התקופות הללו, הפעילות בשלוחת עיר דוד היתה דלה ומוגבלת לחלקה המרכזי ובעיקר למדרון המזרחי בקרבת מעיין הגיחון. בשתי תקופות – תקופת הברזל ב' והתקופה החשמונאית – העיר התפשטה במקביל לשלוחת עיר דוד ולגבעה הדרומית-מערבית. שכונות חדשות אלה הוקפו בחומה וחוברו לאקרופוליס, אך לא היה צורך לבנות חומה שכזו במערבה של שלוחת עיר דוד, מאחר ושטח זה היה אז בליבה של העיר.

נחפרו ככל הנראה על ידי א' וב' מזר ב"עופל" (א' מזר וב' מזר 1989). חפירות אביגד גילו קטעים מחומת העיר בתחומי הרובע היהודי (אביגד 1983: 46-60; אביגד וגבע 2000: 44-82; גבע ואביגד 2000: 131-198), וייתכן שקטעים נוספים נחשפו במערב, מתחת לחומה העות'מנית בסמוך לשער יפו (גבע 1979; 1983), ובצפון, בחפירות ברחוב הגיא (קלונר 1984). לא היה צורך לבצר את צידה המערבי של שלוחת עיר דוד, כיוון שקו זה היה מלכתחילה בתוך העיר הגדולה (אוסישקין 2006: 153).

הישוב בירושלים הצטמצם בתקופה הפרסית ובתקופה ההלניסטית המוקדמת והתרכז בתל שעל הר הבית. עיר דוד היתה שוב שטח פתוח. "כיסים" של כלי חרס שנמצאו בחפירות הארכיאולוגיות מעידים ככל הנראה על פעילות דלה סביב המעיין ואולי גם במדרון המזרחי של הגבעה, מדרום לו. לדעת פינקלשטיין, יש לקשור את התיאור של תיקון/בניית חומת ירושלים ב"זכרונות נחמיה", ללא אזכור פרטני של מקומות, עם חומת העיר סביב התל שעל הר הבית, בעוד שהתיאור המפורט בנחמיה פרק ג', המייצג תחיבה מאוחרת לטקסט המקורי (ראו: טוריי 1886: 37-38; 1910: 249; מובינקל 1964: 109-116), קשור ככל הנראה למפעלי הבנייה החשמונאים, ששוב הקיפו בחומה את עיר דוד ואת הגבעה הדרומית-מערבית. לדעת ליפשיץ, הפסוקים בנחמיה פרק ג', המתארים את בנייתם של שישה שערים, יחודיים בתחבירם, בסדר המלים ובפעלים המופיעים בהם, והם שונים בתכליתם מנוסחאות הבניה הרגילות, שמתארות את בניית החומה עצמה (כבר ריינמות' [2003: 84] הציע שנחמיה פרק ג' מורכב משני מקורות שונים, ואילו ליפשיץ [תשס"ח, 2012] הראה שישנן בפרק שתי תוספות מאוחרות, ובהן הפסוקים המתארים את השערים שנתחבו לרשימה המקורית שעיקרה האנשים שמימנו את בניית החומה). ליפשיץ טען שבלא התיאור המורכב של השערים, הכתוב המקורי תיאר את שיקומה/בנייתה של חומת העיר שהקיפה את התל שעל הר הבית.

הקרמי של שלושת השלבים למאה ה' לפסה"ג, ולדעתם טיפוסים קרמיים מאוחרים יותר, מהמאה ה', נעדרים מהמכלול שנחשף בעיר דוד.

3 דלות הממצא מעיר דוד מתבהרת אף יותר לאור הממצא העשיר מהקבר בהר הזיתים שפרסם סאלר (1964) ושבר לוח'הטין הנושא סימנים בכתב-היתדות שנמצא במילוי בחפירות העופל (א' מזר ואחרים 2010).

4 תופעה דומה קיימת ככל הנראה בתל הקדום של עתלית, או באתר המואבי של כרך, ש"נלכדו" שניהם תחת המבצרים הגדולים מהתקופה הצלבנית.

5 ראו לאחרונה: בן-עמי וצ'חנובץ תשס"ח: 68; ראו גם חתך אצל ב' מזר 1971: אור 1.

6 סינון העפר מחפירות הווקף בהר הבית לא הניב ממצאים מהתקופות הקדומות, למעט תקופת הברזל ב'-ג' והתקופה ההלניסטית (ברקאי וצוויג תשס"ז: 219-220; 2007, במיוחד הטבלה בעמ' 59). ברקאי וצוויג (תשס"ז: 59) שללו לפיכך את קיומו של תל ארכיאולוגי על הר הבית. אנו מתנגדים למסקנה זו משתי סיבות: (1) מקור העפר בפינה הדרומית-המזרחית של הר הבית, הרחק ממיקומו המשוער של התל הקדום; (2) הממצאים השונים לא נמצאו באתרם אלא במילוי מאוחר שזמנו אינו ברור וכך גם הרקע להצטברותו במקום זה.

7 ימים יגידו אם המבנים מתקופת הברזל א' ב' עופל נכללו אף הם בשטח המבוצר.

הערות

- 1 המונח "עיר דוד" במאמר זה מתייחס לרכס שמדרום להר הבית וממערב לנחל קדרון, הידוע גם בתור "הגבעה הדרומית-מזרחית". למונח המקראי ראו: הוצ'לי 2011.
- 2 השריד הארכיטקטוני היחיד שיוחס לתקופת הברונזה המאוחרת בשטח E הוא משטח מרוצף-אבן הממוקם בחלקו המערבי של השטח ועליו שברי-כלים מתקופת הברונזה התיכונה ותקופת הברונזה המאוחרת (דה גרוט וברניק-גרינברג 2012א: 36 ותוכנית 15). שרידי מבנה בשטח G ויחסו בידי קהיל (2003: 28) לתקופת הברונזה המאוחרת אך שטיינר (2001: 24) תארכה אותם לתקופת הברזל 1 בהתבסס על חשיפתו של קנקן מטיפוס "שפת הצווארון". שילה (1984: 3-4) ייחס את שכבה 15 לתקופת הברזל 1, אך דה גרוט וברניק-גרינברג (2012א: 2012; 2012: 213-214) תארכו אותה לתקופת המעבר ברזל 2-1א' (המקבילות הקרמיות שייכות כולן לתקופת הברזל א', ובהן לכיש שכבה V, ערד שכבה XII ותל בטש שכבה IV). הישוב בתקופה הפרסית (שכבה 9) כלל, אליבא דדה גרוט וברניק-גרינברג (2012א: 19-22) ותוכנית 5-7), שלושה שלבי-משנה, ושרידי נמצאו בחלקו המערבי של שטח החפירה: המוקדם שבהם (שלב c9) כלל שימושי-משני במבנה מתקופת הברזל ג' (שכבה 10), בעוד שלשלבים הבאים (9b-a) ייחסו מספר קירות, בורות ומשטחים. צוקרמן (2012: 48-49) תארכה את המכלול

ביבליוגרפיה

(eds.), *Judah and the Judeans in the Persian Period*, Winona Lake 2006, pp. 147-166

אוסישקין 2006
D. Ussishkin, "Sennacherib's Campaign to Philistia and Judah: Ekron, Lachish, and Jerusalem," in: Y. Amit, E. Ben Zvi, I. Finkelstein and O. Lipschits (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*, Winona Lake 2006, pp. 338-357

אוסישקין 2009
D. Ussishkin, "The Temple Mount in Jerusalem During the First Temple Period: An Archaeologist's View," in: D. Schloen (ed.), *Exploring the Longue Duree - Essays in Honor of Lawrence E. Stager*, Winona Lake 2009, pp. 473-483

אורדסון 2000
D. Oredsson, *Moats in Ancient Palestine*, Stockholm 2000

אלט 1928
A. Alt, "Das Taltor von Jerusalem," *Palästina-Jahrbuch* 24 (1928), pp. 74-98

בן-עמי וצ'חנובץ תשס"ח
ד' בן-עמי וי' צ'חנובץ, "תרומתן של החפירות ב'חניון גבעתי' לחקר תולדות ההתישבות הקדומה בעיר דוד", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 3, ירושלים תשס"ח, עמ' 97-111.

בן-עמי וצ'חנובץ תשע"א
ד' בן-עמי וי' צ'חנובץ, "לשאלת היקפה של העיר ירושלים

אביגד 1983
N. Avigad, *Discovering Jerusalem*, Nashville TN 1983

אביגד ובעק 2000
N. Avigad and H. Geva, "I Iron Age II Strata 9-7," in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, Vol. 1, *Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem 2000, pp. 44-82

אוטוסון 1979
M. Ottosson, "Fortifikation och Tempel: en studie I Jerusalems Topografi," *Religion och Bibel* 38 (1979), pp. 26-39

אוטוסון 1989
M. Ottosson, "Topography and City Planning with Special Reference to Jerusalem," *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 4 (1989), pp. 263-270

אולברייט 1930-1931
W.F. Albright, "Excavations at Jerusalem," *Jewish Quarterly Review* 21 (1930-31), pp. 163-168

אוסישקין 2003
D. Ussishkin, "Jerusalem as a Royal and Cultic Center in the 10th-8th Centuries B.C.E.," in: W.G. Dever and S. Gitin (eds.), *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past*, Winona Lake 2003, pp. 529-538

אוסישקין 2006א
D. Ussishkin, "The Borders and De Facto Size of Jerusalem in the Persian Period," in: O. Lipschits and M. Oeming

- דה גרוט ופדידה תשע"א
א' דה גרוט וע' פדידה, "המכלול הקרמי מהבריכה החצובה
שליד מעיין הגיחון", בתוך: ד' עמית, א' פלג-ברקת וג' שטיבל
(עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבתה ד',
ירושלים תשע"א, עמ' 67-73.
בן עמי 2014
- D. Ben-Ami, "Notes on the Iron IIA Settlement in
Jerusalem in Light of Excavations in the Northwest of the
City of David," *Tel Aviv* 41 (2014), pp. 3-19
- ברלין 2012
A.M. Berlin, "The Pottery of Strata 8-7 (The Hellenistic
Period)," in: A. De Groot and H. Bernick-Greenberg,
*Excavations at the City of David 1978-1985 Directed
by Yigal Shiloh*, Vol. VII B: *Area E: The Finds* (Qedem 54),
Jerusalem 2012, pp. 5-29
- ברקאי וצוויג תשס"ו
ג' ברקאי ו' צוויג, "פרויקט סינון עפר מהרהיבת: דו"ח
ראשוני", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר
ירושלים י"א, רמת גן תשס"ו, עמ' 213-237.
ברקאי וצוויג תשס"ז
ג' ברקאי ו' צוויג, "חידושים במפעל סינון העפר מהר הבית",
בתוך: א' מירון (עורך), מחקר עיר דוד וירושלים הקדומה 2,
ירושלים תשס"ז, עמ' 27-66.
גבע 1979
- H. Geva, "The Western Boundary of Jerusalem at the End
of the Monarchy," *Israel Exploration Journal* 29 (1979),
pp. 84-91
- גבע 1983
H. Geva, "Excavations in the Citadel of Jerusalem, 1979-
1980: Preliminary Report," *Israel Exploration Journal* 33
(1983), pp. 55-71
- גבע ואביגד 2000
H. Geva and N. Avigad, "Area W - Stratigraphy and
Architecture," in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter
Excavations in the Old City of Jerusalem*, Vol. 1,
*Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X-2, Final
Report*, Jerusalem 2000, pp. 131-197
- גיבסון וג'קובסון 1996
S. Gibson and D.M. Jacobson, *Below the Temple Mount in
Jerusalem: a Sourcebook on the Cisterns, Subterranean
Chambers and Conduits of the Haram al-Sharif* (BAR
International Series 637), Oxford 1996
- דה גרוט, כהן וכספי 1992
A. De Groot, D. Cohen and A. Caspi, "Area A1," in: A. De
Groot and D.T. Ariel (eds.), *Excavations at the City of
David 1978-1985 Vol. III: Stratigraphic, Environmental,
and Other Reports* (Qedem 33), Jerusalem 1992, pp. 1-29
- דה גרוט וברניק-גרינברג 2012א
A. De Groot and H. Bernick-Greenberg, *Excavations at
the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh*,
vol. VII A: *Area E: Stratigraphy and Architecture* (Qedem
53), Jerusalem 2012
- דה גרוט וברניק-גרינברג 2012ב
A. De Groot and H. Bernick-Greenberg, "The Pottery
of Strata 15-13 (Iron Age IIA)," in: A. De Groot and H.
Bernick-Greenberg, *Excavations at the City of David
1978-1985 Directed by Yigal Shiloh*, Vol. VII B: *Area E:
The Finds* (Qedem 54), Jerusalem 2012, pp. 199-247
- הובארד 1966
R. Hubbard, "The Topography of Ancient Jerusalem,"
Palestine Exploration Quarterly 98 (1966), pp. 130-154
- הוצלי 2011
J. Hutzli, "The Meaning of the Term "ir dāwid" in Samuel
and Kings," *Tel Aviv* 38 (2011), pp. 167-178
- הרצוג וזינגר-אביץ 2004
Z. Herzog and L. Singer-Avitz, "Redefining the Centre:
The Emergence of State in Judah," *Tel Aviv* 31 (2004), pp.
209-244
- וורן וקונדר 1984
C. Warren and C.R. Conder, *The Survey of Western
Palestine III: Jerusalem*, London 1884
- ונסאן 1912
H. Vincent, *Jerusalem: recherches de Topographie,
d'archeologie et d'histoire*, Paris 1912
- טורי 1886
C.C. Torrey, *The Composition and Historical Value of
Ezra-Nehemiah* (BZAW 2), Giessen 1896
- טורי 1910
C.C. Torrey, *Ezra Studies*, Chicago 1910
- ליפשיץ תשס"ח
ע' ליפשיץ, "מי מימן ומי ארגן את בניית חומותיה של
ירושלים?: מקורותיה של רשימת "בוני החומה" (נחמיה
ג א-לב) ומגמות שיבוצה ב"זכרונות נחמיה""", בתוך: מ'
בן-אשר, ד' רום-שילוני, ע' טוב ו' וזאנה (עורכים), ש"י לשרה
יפת, מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, ירושלים תשס"ח,
עמ' 73-90.
ליפשיץ 2009
- O. Lipschits, "Persian Period Finds from Jerusalem: Facts
and Interpretations," *Journal of Hebrew Scriptures* 9
(2009), Article 20; [http://www.jhsonline.org/Articles/
article_122.pdf](http://www.jhsonline.org/Articles/article_122.pdf)
- ליפשיץ 2012
O. Lipschits, "Nehemiah 3: Sources, Composition and
Purpose," in: I. Kalimi, *New Perspectives on Ezra-
Nehemiah History and Historiography, Text, Literature,
and Interpretation*, Winona Lake, IN 2012, pp. 73-100
- ליפשיץ וואנדרהופט תשס"ח
ע' ליפשיץ וד"ס ואנדרהופט, "ירושלים בתקופות הפרסית
וההלניסטית לאור ממצא טביעות "יהוד", ארץ-ישראל כ"ח,
ירושלים תשס"ח, עמ' 106-115.
ליפשיץ וואנדרהופט 2011
- O. Lipschits and D.S. Vanderhoof, *The Yehud Stamp
Impressions: a Corpus of Inscribed Impressions from the
Persian and Hellenistic Periods in Judah*, Winona Lake
IN 2011
- מאיר 2004
A.M. Maier, "The Historical Background and Dating of
Amos VI 2: An Archaeological Perspective from Tell eš-
safī/Gath," *Vetus Testamentum* 54 (2004), pp. 319-334

- מאיר 2012
A.M. Maeir, "The Tell es-Safi/Gath Archaeological Project 1996–2010: Introduction, Overview and Synopsis of Results," in: A.M. Maeir, *Tell es-Safi/Gath I: The 1996–2005 Seasons*, Wiesbaden 2012, pp. 1–88
- מובינקל 1964
S. Mowinckel, *Studien zu dem Buche Ezra–Nehemia*, Oslo 1964
- מזר א' 2007
א' מזר, החפירות בעיר-דוד 2005, מרכז המבקרים, ירושלים 2007.
- מזר א' 2009
א' מזר, ארמון המלך דוד – החפירות בראש גבעת עיר דוד, פרסום ראשוני של עונות 2005–2007, ירושלים 2009.
- מזר א' תשע"א
א' מזר, "חפירות העפל בירושלים, 2009–2010", בתוך: ד' עמית, א' פלג-ברקת וג' שטיבל (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ד', ירושלים תשע"א, עמ' 61–66.
- מזר א' 2011
E. Mazar, *Discovering the Solomonic Wall in Jerusalem*, Jerusalem 2011
- מזר א' ומזר ב' 1989
E. Mazar and B. Mazar, *Excavations in the South of the Temple Mount: The Ophel of Biblical Jerusalem (Qedem 29)*, Jerusalem 1989
- מזר א' ואחרים 2010
E. Mazar, W. Horowitz, T. Oshima and Y. Goren, "A Cuneiform Tablet from the Ophel in Jerusalem," *Israel Exploration Journal* 60 (2010), pp. 4–21
- מזר א', בן-שלמה ואחיטוב 2013
E. Mazar, D. Ben-Shlomo, and S. Ahituv, "An Inscribed Pithos from the Ophel, Jerusalem," *Israel Exploration Journal* 63 (2013) pp. 39–49
- מזר ב' 1971
B. Mazar, *The Excavations in the Old City of Jerusalem near the Temple Mount: Preliminary Report of the Second and Third Seasons 1969–1970*, Jerusalem 1971
- מזר ע' 2006
A. Mazar, "Jerusalem in the 10th Century B.C.E.: The Glass Half Full," in: Y. Amit, E. Ben Zvi, I. Finkelstein and O. Lipschits (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*, Winona Lake 2006, pp. 255–272
- מזר ע' 2010
A. Mazar, "Archaeology and the Biblical Narrative: The Case of the United Monarchy," in: R.G. Kratz and H. Spieckermann (eds.), *One God – One Cult – One Nation: Archaeological and Biblical Perspectives*, Berlin 2010, pp. 29–58
- מקליסטר ודנקן 1926
R.A.S. Macalister and J.G. Duncan, *Excavations on the Hill of Ophel, Jerusalem 1923–1925* (Palestine Exploration Fund Annual 4), London 1926
- נאמן 1992
N. Na'aman, "Canaanite Jerusalem and its Central Hill Country Neighbours in the Second Millennium B.C.E.," *Ugarit-Forschungen* 24 (1992), pp. 275–291
- נאמן 1996
N. Na'aman, "The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E.," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 304 (1996), pp. 17–28
- נאמן 2007
N. Na'aman, "When and How did Jerusalem become a Great City?: The Rise of Jerusalem as Judah's Premier City in the Eighth–Seventh Centuries B.C.E.," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 347 (2007), pp. 21–56
- נאמן 2009
N. Na'aman, "The Growth and Development of Judah and Jerusalem in the Eighth Century BCE: a Rejoinder," *Revue Biblique* 116 (2009), pp. 321–335
- נאמן 2010א
N. Na'aman, "Does Archaeology Really Deserve the Status of a 'High Court' in Biblical and Historical Research?," in: B.E.J.H. Becking and L.L. Grabbe (eds.), *Between Evidence and Ideology* (Oudtestamentische Studiën 59), Leiden 2010, pp. 165–183
- נאמן 2010ב
N. Na'aman, "Jerusalem in the Amarna Period," in: C. Arnould-Béhar, A. Lemaire and H. Rouillard-Bonraisin (eds.), *Jérusalem antique et médiévale – Mélanges en l'honneur d'Ernest-Marie Laperrousaz*, Paris 2010, pp. 31–48
- סאלר 1964
S.J. Saller, *Excavations at Dominus Flevit (Mount Olives, Jerusalem), Part II: The Jebusite Burial Place* (Studium Biblicum Franciscanum 13), Jerusalem 1964
- סטיינר 1994
M.L. Steiner, "Re-dating the Terraces of Jerusalem," *Israel Exploration Journal* 44 (1994), pp. 13–20
- סטיינר 2001
M.L. Steiner, *Excavations by Kathleen M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967, Volume III: The Settlement in the Bronze and Iron Ages* (Copenhagen International Series 9), Sheffield 2001
- פאוסט 2010
A. Faust, "The Large Stone Structure in the City of David," *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 124 (2010), pp. 116–130
- פורטן 1996
B. Porten, *The Elephantine Papyri in English: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change* (Documenta et monumenta Orientis antiqui 22), Brill 1996
- פינקלשטיין 1996
I. Finkelstein, "The Territorio-Political System of Canaan in the Late Bronze Age," *Ugarit-Forschungen* 28 (1996), pp. 221–255

by Yigal Shiloh, vol. VIII: Area E: The Finds (Qedem 54), Jerusalem 2012, pp. 31–50

קהיל 2003

J.M. Cahill, "Jerusalem at the Time of the United Monarchy: The Archaeological Evidence," in: A.G. Vaughn and A.E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period* (Society of Biblical Literature, Symposium Series 18), Atlanta 2003, pp. 13–80

קולנר 1984

A. Kloner, "Rehov Hagay," *Excavations and Surveys in Israel* 3 (1984), pp. 57–59

קלטס 1968

J.L. Kelso, *The Excavation of Bethel (1934–1960)* (Annual of the American Schools of Oriental Research 39), Cambridge 1968

קנאוף 2000

A.E. Knauf, "Jerusalem in the Late Bronze Age and Early Iron Age: A Proposal," *Tel Aviv* 27 (2000), pp. 75–90

קניון 1965

K.M. Kenyon, "Excavations in Jerusalem, 1964," *Palestine Exploration Quarterly* 97 (1965), pp. 9–20

קניון 1966

K.M. Kenyon, "Excavations in Jerusalem, 1965," *Palestine Exploration Quarterly* 98 (1966), pp. 73–88

קניון 1974

K.M. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London and Tonbridge 1974

קרופוט ופיצג'רלד 1929

J.W. Crowfoot and G.M. Fitzgerald, *Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem 1927* (Palestine Exploration Fund Annual 1927), London 1929

ריטמיייר 1992

L. Ritmeyer, "Locating the Original Temple Mount," *Biblical Archaeologist Review* 18 (1992), pp. 24–45, 61–65

רייך ושוקרון תשס"א

התיכונה ב' ומשלהי תקופת הברזל ב' במזרח עיר-דוד – נתונים חדשים מעונת החפירות 2000, בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים ו', רמת-גן תשס"א, עמ' 5–8.

רייך ושוקרון 2004

R. Reich and E. Shukron, "The History of the Gihon Spring in Jerusalem," *Levant* 36 (2004), pp. 211–223

רייך ושוקרון תשס"ז

ר' רייך וא' שוקרון, "ניקבת השילוח: הערות והארות בדבר חציבתה," בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 2 ירושלים תשס"ז, עמ' 133–161.

רייך ושוקרון 2008

R. Reich and E. Shukron, "The Date of the City-Wall 501 in Jerusalem," *Tel Aviv* 35 (2008), pp. 114–122

רייך ושוקרון תשס"ט

ר' רייך וא' שוקרון, "שרידי ביצור מתקופת הברונזה התיכונה ב' שנחשפו לאחרונה בעיר דוד, ירושלים," בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 4, ירושלים תשס"ט, עמ' 31–53.

פינקלשטיין 2001

I. Finkelstein, "The Rise of Jerusalem and Judah: The Missing Link," *Levant* 33 (2001), pp. 105–115

פינקלשטיין 2008

I. Finkelstein, "Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah," *Journal for the Study of the Old Testament* 32 (2008), pp. 501–520

פינקלשטיין 2008

I. Finkelstein, "The Settlement History of Jerusalem in the Eighth and Seventh Centuries BC," *Revue Biblique* 115 (2008), pp. 499–515

פינקלשטיין 2011

I. Finkelstein, "The "Large Stone Structure" in Jerusalem: Reality versus Yearning," *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 127 (2011), pp. 1–10

פינקלשטיין 2011

I. Finkelstein, "Observations on the Layout of Iron Age Samaria," *Tel Aviv* 38 (2011), pp. 194–207

פינקלשטיין 2012

I. Finkelstein, "The Great Wall of Tell en-Nasbeh (Mizpah) the first Fortifications in Judah, and 1 Kings 15:16–22," *Vetus Testamentum* 62 (2012), pp. 14–28

פינקלשטיין ואחרים 2007

I. Finkelstein, Z. Herzog, L. Singer-Avitz and D. Ussishkin, "Has the Palace of King David in Jerusalem been Found?," *Tel Aviv* 34 (2007), pp. 142–164

פינקלשטיין וסילברמן 2006

I. Finkelstein and N.A. Silberman, "Temple and Dynasty: Hezekiah, the Remaking of Judah and the Rise of the Pan-Israelite Ideology," *Journal for the Study of the Old Testament* 30 (2006), pp. 259–285

פינקלשטיין ופיאזצקי 2009

I. Finkelstein and E. Piasetzky, "Radiocarbon-dated Destruction Layers: a Skeleton for Iron Age Chronology in the Levant," *Oxford Journal of Archaeology* 28 (2009), pp. 255–274

פינקלשטיין ופיאזצקי 2010

I. Finkelstein and E. Piasetzky, "Radiocarbon Dating the Iron Age in the Levant: A Bayesian Model for Six Ceramic Phases and Six Transitions," *Antiquity* 84 (2010), pp. 374–385

פינקלשטיין, פנטלקין ופיאזצקי 2008

I. Finkelstein, A. Fantalkin and E. Piasetzky, "Three Snapshots of the Iron IIA: The Northern Valleys, the Southern Steppe and Jerusalem," in: L.L. Grabbe (ed.), *Israel in Transition: From Late Bronze II to Iron IIA (c. 1250–850 BCE): 1. The Archaeology*, New York 2008, pp. 32–44

צוק תשע"א

צ' צוק, "מקורות המים של בית המקדש הראשון בהר הבית, ירושלים," בתוך: א' ברוך, א' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים ט"ז, רמת-גן תשע"א, עמ' 7–20.

צוקרמן 2012

S. Zuckerman, "The Pottery of Stratum 9 (The Persian Period)," in: A. De Groot and H. Bernick-Greenberg, *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed*

ריינמות' 2003

T. Reinmuth, *Der Bericht Nehemias – Zur literarischen Eigenart, traditionsgeschichtlichen Prägung und innerbiblischen Rezeption des Ich-Berichts Nehemias* (OBO 183), Göttingen 2003

שילה 1984

Y. Shiloh, *Excavations at the City of David I: 1978–1982, Interim Report of the First Five Seasons* (Qedem 19), Jerusalem 1984

רייך ושוקרון 2010

R. Reich and E. Shukron, "A New Segment of the Middle Bronze Fortification in the City of David," *Tel Aviv* 37 (2010), pp. 141–153

רייך, לרנאו ושוקרון 2007

R. Reich, O. Liran and E. Shukron, "Recent Discoveries in the City of David, Jerusalem," *Israel Exploration Journal* 57 (2007), pp. 153–169